

<https://doi.org/10.36719/2706-6185/42/11-15>

Qafqaz Abdurahmanov
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
qafqazabdurrahmanov@ait.edu.az
<https://orcid.org/0000-0003-3138-2796>

İslam hüququ nöqtəyi-nəzərindən genetik modifikasiya olunmuş (GMO) orqanizmlər

Xülasə

Dünya əhalisinin sürətlə artması və ərzaq qıtlığı kimi problemlər dünya ölkələrini ərzaq təhlükəsizliyi haqqında tədbirlər görməyə təşviq edir. Müasir biotexnoloji metodlar vasitəsilə artıq genetik modifikasiya olunmuş məhsulların əldə edilməsi mümkündür. Bu texnologiya vasitəsilə əldə edilən genetik modifikasiya olunmuş orqanizmlər qida təhlükəsizliyi probleminin aradan qaldırılmasının həll yollarından biri olaraq təqdim edilmişdir. Buna rəğmən, dünya bazarına çıxarıldığı gündən etibarən genetik modifikasiya olunmuş məhsulların istehsal və istehlakı əxlaqi, tibbi və dini cəhətlərdən müzakirələrə səbəb olmuşdur. Heç şübhə yoxdur ki, genetik modifikasiya olunmuş məhsullar halallıq və haramlıq baxımından İslam hüquqşünaslarının da nəzər-diqqətini cəlb etmişdir. Bu məqalədə genetik modifikasiya olunmuş məhsullar və onların istehlakı İslam dini nöqtəyi-nəzərindən müzakirə ediləcəkdir.

Açar sözlər: İslam hüququ, biotexnologiya, orqanizm, modifikasiya, qida

Qafqaz Abdurahmanov
Azerbaijan Institute of Theology
Doctor of Philosophy in Philology
qafqazabdurrahmanov@ait.edu.az
<https://orcid.org/0000-0003-3138-2796>

Genetically Modified Organisms (GMO) in Terms of Islamic Law

Abstract

Problems such as rapidly growth of the world's population and food shortages in the world encourage the countries of the world to take measures on food security. It is now possible to obtain genetically modified products through the use of modern biotechnological methods. Genetically modified organisms that obtained through this technology are presented as one of the solutions to the food safety problem. Nevertheless, the production and consumption of genetically modified products has been the subject of discussions from moral, medical and religious aspects since they were introduced to the world's market. There is no doubt that genetically modified products have also attracted the attention of Islamic jurists in terms of halal and haram aspects. In this article will be discussed genetically modified products and their consumption from the perspective of Islamic religion.

Keywords: Islamic law, biotechnology, organism, modification, product

Giriş

Müasir dövrün ən aktual məsələlərindən birinə çevrilən ərzaq təhlükəsizliyi hər bir ölkənin qarşısında duran təhlükəsizlik məsələləri arasında xüsusi yerə malikdir. Son illərdə dünya bazarlarında qida məhsullarının bahalaşması, istehsal olunan ərzağın dünya üzrə qeyri-bərabər paylanması, əhalinin sürətlə artması və ərzaq qıtlığı kimi problemlərlə yanaşı, urbanizasiya ilə əlaqədar olaraq bəzi ölkələrdə əkinə yararlı torpaqların get-gedə azalması və kənd təsərrüfatı ilə məşğul olanların azalması kimi problemlər ərzaq təhlükəsizliyi problemini daha da qabardır. BMT-nin

Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Qurumunun (Food and Agriculture Organization) rəsmi məlumatlarına görə, hazırda dünyda təqribən 870 milyondan çox insan xroniki aclıqdan əziyyət çəkir. Dünya əhalisinin artması ilə bu sayın getdikcə daha da artacağı güman edilir. Bu təhlükənin qarşısını almaq üçün alimlər tərəfindən irəli sürülən çıxış yollarından biri müasir biotexnologiya metodlarından istifadə edərək, genetik modifikasiya olunmuş məhsulların istehsal edilməsidir. Genetik modifikasiya olunmuş orqanizmlər (GMO) müasir genetik mühəndisliyi metodları ilə laboratoriya şəraitində genetik materialı dəyişdirilmiş canlı orqanizmlərdir (Qida Təhlükəsizliyi Agentliyi, 3). Daha açıq bir təbirlə desək, genetik modifikasiya olunmuş orqanizmlər dedikdə müasir biotexnoloji metodlarla yaradılmış və genetik materialın yeni kombinasiyasına malik bitki, heyvan və ya mikroorqanizm kimi canlı orqanizmlər nəzərdə tutulur. Biotexnoloji üsullarla genetik baxımdan bir-birinə yaxın və ya çox uzaq olan növlər arasında genləri köçürməklə təbiətdə və ya ənənəvi seleksiyada qeyri-mümkün kombinasiyalara malik orqanizmlər əldə edilir. Bu üsulla əldə edilən qidalara isə genetik modifikasiya olunmuş məhsullar deyilir. GMO genlərin əldə edilməsi istiqamətində laboratoriya sınaqları 70-ci illərin əvvəlindən başlanmışsa da, ilk dəfə 1983-cü ildə transgen bitki əldə edilmiş, 1996-cı ildə isə ilk dəfə ABŞ-də transgen Flavr Savr pomidoru bazara çıxarılmışdır (Günay-Özdemir, 2016, s. 1005-1006).

Tədqiqat

GMO orqanizmlərin tətbiq istiqamətləri

Müasir dövrümüzdə GMO səhiyyə, kənd təsərrüfatı və sənaye başda olmaqla bir çox sahədə, bitki toxumlarında, heyvan yemlərində, həmçinin bəzi dərmanlarda geniş istifadə edilir. Biotexnologiya sahəsində bitkilərə genlərin modifikasiya edilməsi bir sıra məqsədlər güdür. Dünyada əsasən genlərin modifikasiyası bitkilərin herbisitlərə, insektisidlərə və abiotik stressə dayanıqlı olması, həmçinin məhsuldarlığın və məhsulun keyfiyyətinin artırılması, o cümlədən bitkilərin soyuğa, quraqlığa, rütubətə və mənfi iqlim şəraitinə dözümlülüyünü təmin etmək məqsədilə həyata keçirilmişdir. Bundan başqa, qida maddələrinin tərkibini zənginləşdirmək, saxlama müddətini uzatmaq və bitkilərin peyvənd və dərman vasitəsi kimi səhiyyə sektorunda istifadə edilməsini təmin etmək də genlərin modifikasiya edilməsinin məqsədləri kimi göstərilmişdir. Qeyd edilməlidir ki, bu gün bitkilər üzərində aparılan genetik modifikasiya tədqiqatlarının əsas məqsədi bitkilərin zərərverici həşəratlara və herbisitlərə qarşı müqavimətini artırmaqdır. Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, bu texnologiya sayəsində məhsul itkisi azalacaq, kənd təsərrüfatında məhsuldarlıq artacaq və artan dünya əhalisinin qarşılaşa biləcəyi qida problemlərinə həll yolu tapılacaqdır. Bütün bunlarla yanaşı, hazırda müasir biotexnoloji və gen mühəndisliyi metodlarını insan və heyvan sağlamlığı sahəsində yeni nəsil dərman preparatlarının hazırlanmasında, müxtəlif növ fermentasiya, yəni qıvcırmaya məruz qalan qida məhsullarının çeşitliliyini çoxaltmaq, heyvan yemləri və qida əlavələrinin biotəhlükəsizliyini artırmaq məqsədilə həyata keçirilir (Günay-Özdemir, 2016, s. 1006; Alkış, 2018, s. 36-37; Qida Təhlükəsizliyi Agentliyi, 3).

Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi qida əlavələrinin yəni Emulqatorların (E) tərkibində genetik modifikasiya olunmuş orqanizmlərdən istifadə edilmişdir. Eyni zamanda bəzi spirtli içkilərin (pivə, şərab və s.) istehsalında, süd məhsulları olan yoqurt, kefir, pendir və fermentasiya edilmiş məhsulların istehsalında da gen mühəndisliyi metodlarını tətbiq edərək geni dəyişdirilmiş bakteriya və göbələklərin ştammlarından geniş istifadə edilir. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, GMO istifadəsi qadağan olmayan ölkələrdə süd məhsulları istehsal edən bəzi böyük şirkətlər öz fermalarında heyvanların qidalanması üçün GMO yem və yem əlavələrindən istifadə edirlər (Qida Təhlükəsizliyi Agentliyi, 4-5). Nəticə olaraq yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alaraq, GMO məhsulların əsas tətbiq istiqamətlərini aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq mümkündür (Nümayəndə heyəti, 2020):

- 1 — Qida (birbaşa istifadəsi və ya əlavəsi) kimi istifadə edilir
- 2 — Yem (birbaşa istifadəsi və ya əlavəsi) kimi istifadə edilir
- 3 — Kultivasiya (mədəni və texniki) kimi istifadə edilir.

Cədvəl

GMO mənşəli qida əlavələrinin siyahısı
(Cədvəl üçün bax: Qida Təhlükəsizliyi Agentliyi, 4.)

Qida əlavəsinin adı	Qida əlavəsinin nömrəsi	Alınma mexanizmi
Riboflavin	E-101 E-101a	Geni dəyişdirilmiş Bacillus subtilis bakteriyasından
Karamel boyası	E-150	GMO mənşəli qarğadalı siropundan
Lesitin	E-322	GMO mənşəli soyadan
Ksantan yapışqanı	E-415	GMO mənşəli qarğadalı nişastasından
Dadlandırıcı	E-957	Geni dəyişdirilmiş E. coli bakteriyasından

GMO orqanizmlərin faydaları və zərərləri

GMO məhsulların insan sağlamlığına, ətraf mühitə, torpağa və su hövzələrinə mənfi və müsbət təsirləri tədqiqatçılar arasında müzakirə obyektinə çevrilmiş məsələlərdən biridir. Həm GMO-lara qarşı çıxanlar, həm də bunları dəstəkləyənlər öz fikirlərini müxtəlif arqumentlərlə əsaslandırmağa çalışırlar. GMO məhsullar haqqında müsbət fikir səsləndirən tədqiqatçılar GMO-ların bəzi faydalarını vurğulayaraq öz fikirlərini dəstəkləyirlər. Bunlardan bəziləri aşağıdakılardan ibarətdir:

1 — GMO-lar vasitəsilə bitki məhsullarının məhsuldarlığı artacaq, istehsal xərcləri azalacaq və bu da xüsusilə üçüncü dünya ölkələrindəki yoxsulluğun və aclığın qarşısının alınmasına köməklik göstərəcəkdir.

2 — GMO-lar vasitəsilə zərərverici həşəratlara dözümlü məhsullar istehsal ediləcəkdir. Beləliklə, kənd təsərrüfatında pestisidlər (kimyəvi mad) daha az istifadə ediləcək və bunların ətraf mühitə mənfi təsirləri minimuma endirmək mümkün olacaqdır.

3 — Genetik modifikasiya edilmiş bitkilərin herbisitlərə, insektisidlərə və abiotik stressə dayanıqlı olması sayəsində bunların kənd təsərrüfatına əlverişli olmayan ərazilərdə də yetişdirilməsi və daha çox məhsul əldə edilməsi mümkündür (Haspolat, 2012, s. 76-77; Alkış, 2018, s. 39-40; Nasr, 2024, s. 127).

Bir sözlə, GMO məhsullar haqqında müsbət fikir səsləndirən tədqiqatçıların fikrini xülasə etsək deyə bilərik ki, gen mühəndisliyi vasitəsilə əldə edilən bitkilər yüksək məhsuldarlığa malik olmaqla yanaşı, soyuq, rütubət və quraqlıq kimi əlverişsiz iqlim şərtlərinə də davamlıdır. Həmçinin sözügedən məhsulların tərkibində bioloji məhsulların istənilən çeşiddə olmasını təmin etmək mümkündür. Bütün bunlar da GMO məhsulların geniş imkanlara malik olduğunu və faydalarını göstərir.

Yuxarıda sadalanan bütün geniş imkanlara malik olmasına rəğmən, bəzi tədqiqatçılar GMO məhsulların bəşəriyyət və təbiət üçün gələcəkdə böyük təhlükələr doğuracağı fikrinə tərəfdar çıxaraq GMO-lara qarşı etiraz etmişlər. Hətta son dövrlərdə GMO-lara qarşı çıxan və onların fəsadlarının daha çox olduğu fikrini səsləndirən tədqiqatçıların daha çox olduğunu söyləsək heç də mübaliğə etməmiş olarıq. GMO məhsulların zərərli təsirlərindən bəhs edən müasir tədqiqatçıların fikirlərini aşağıdakı şəkildə qruplaşdıraraq xülasə etmək mümkündür:

1 — GMO məhsullar insan və digər canlıların sağlamlığı baxımından potensial risklər və təhlükələr ehtiva edir. Son tədqiqatların nəticələrinə görə, GMO məhsullar xüsusilə insan sağlamlığı baxımından böyük risklər daşıyır.

2 — Genetik zibillənmə: GMO məhsulların ən böyük zərərlərindən biri digəri də onların ətrafdakı bitkiləri genetik zibilləmələridir. Genetik zibilləmə dedikdə, GMO bitkilərin DNT-ləri ilə digər bitkilərin yoluxması qəsd olunur.

3 — Sosial-iqtisadi zərərlər. Gen mühəndisliyi texnologiyasının sürətlə inkişaf etməsi və genetik modifikasiya olunmuş məhsulların artması özü ilə birgə bəzi sosial-iqtisadi problemlər gətirmişdir. Xüsusilə gen mühəndisliyinin inkişaf etdiyi ölkələr bu işi monopoliyaya çevirərək bu imkanlardan

məhrum olan ölkələri özündən asılı hala salırlar. Asılı hala düşən ölkələr kənd təsərrüfatı bitkilərinin növlərini özləri inkişaf etdirmək yerinə digər ölkələrdən idxal etməyə üz tuturlar. Bu isə get-gedə təbii kənd təsərrüfatı məhsullarının azalmasına gətirib çıxara bilər (Haspolat, 2012, s. 77-78; Alkış, 2018, s. 40; Nasr, 2024, s. 128).

GMO-ların İslam hüququ nöqtəyi-nəzərindən dəyərləndirilməsi

Qeyd etdiyimiz kimi, GMO məhsullar dünya bazarına ilk dəfə 1996-cı ildə çıxardılmışdır. 90-cı illərdən etibarən, həyatımıza daxil olan GMO məhsullar bir çox nöqtəyi-nəzərdən müzakirə obyektinə çevrilmişdir. Heç şübhə yoxdur ki, GMO məhsullar İslam dünyasının da nəzər-diqqətini cəlb etmiş və bu məhsulların istehsal və istehlakının dini nöqtəyi-nəzərdən halal olub olmadığı məsələsi İslam hüquqşünasları arasında müzakirə obyektinə çevrilmişdir. Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, GMO qidalar mövzusu müasir dövrdə ortaya çıxmış bir məsələ olduğuna görə İslam dininin əsas müraciət mənbələri olan Quran, Sünnə və İcmada sözügedən mövzuya birbaşa toxunulduğunu söyləmək mümkün deyildir. Odur ki bu problem, əsasən, İslam hüququnda dinin əsas prinsiplərindən biri olaraq qəbul edilən “məslahət-məfsədət” (fayda-zərər) prinsipi kontekstində müzakirə obyektinə çevrilmiş və çıxış yolları axtarılmışdır (Alkış, 2018, s. 42).

Qeyd etmək lazımdır ki, GMO məhsulların istehsal və istehlakına İslam hüquqşünasları fərqli nöqtəyi-nəzərdən münasibət göstərmişlər. Belə ki, GMO məhsulları ilahi yaradılışa müdaxilə və yaradılışı təhrif etmək kontekstində qiymətləndirən bəzi müasir İslam hüquqşünasları bunların istehsal və istehlakını da haram hesab etmişlər (Bayındır, 2009, s. 157). Bir çox İslam hüquqşünasının fikrincə isə, GMO məhsulları ilahi yaradılışa müdaxilə çərçivəsində dəyərləndirmək doğru deyildir. Çünki onlara görə, GMO məhsullar iddia edildiği kimi təbiətdə olduqca böyük fəsadlara yol açmır, əksinə, ətraf mühitin və təbii həyatın daha da yaxşılaşdırılmasına xidmət göstərir. Elə isə, xüsusilə bitkilər üzərindəki bu cür dəyişiklikləri ilahi yaradılışa müdaxilə olaraq qəbul etmək doğru deyildir. Hətta bəzi xəstəliklərin qarşısının alınması və məhsuldarlığın artırılması məqsədilə bitkilər üzərində genetik dəyişikliklərin edilməsi məqbul qarşılanmışdır. Bu fikrə şərik çıxanlara görə, məhsuldarlığı artırmaq məqsədilə Mədinəlilərin xurma ağaclarını tozlandırması bu qəbildən fitrətə (ilahi yaradılış) müdaxilə olaraq qəbul edilməlidir. Məlum olduğu kimi, Həzrət Peyğəmbər məhsuldarlığı artırmaq üçün xurmaları tozlandıraraq Mədinəlilərə bu işdən vaz keçmələrini söyləmiş, amma tozlandırılmayan xurmalardan çox az məhsul əldə edildiyi söyləndiyi zaman isə “*Siz dünya işlərini daha yaxşı bilirsiniz*”, — deyərək (Müslim, “Fəzail”, 141) bu cür müdaxiləyə icazə vermişdir (Alkış, 2018, s. 45-46).

Bəzi İslam hüquqşünasları GMO qidaları fitrətin dəyişdirilməsi olaraq qəbul edilməsinə etiraz edərək məsələyə daha fərqli prizmadan münasibət göstərmişlər. Onlar, yeyilib-içilməsinin qadağan edildiyinə dair dində qəti dəlil mövcud olmayan qida maddələrinin istifadəsinin mübahlığı prinsipindən çıxış edərək, GMO qidaların istehsal və istehlakına icazə vermişlər (Sert, 2024, s. 144; Nasr, 2024, s. 132).

Nəticə olaraq qeyd etmək mümkündür ki, müasir İslam hüquqşünaslarının böyük əksəriyyətinin fikrincə, tərkibində donuz kimi dini baxımdan haram edilmiş genlər mövcud olan məhsulların həm istehsalı, həm də istehlakı qadağandır (Kaan, 2020, s. 129; Nasr, 2024, s. 135). Bunların xaricindəki GMO qidaların istehsalı və istehlakı ilə bağlı hökm verərkən məsələyə qida təhlükəsizliyi prizmasından yanaşmaq daha məqsədəuyğun görünür. Belə ki, insan sağlamlığına, digər canlılara və təbiətə vura biləcəyi zərərlər nəzərə alındığında, bu məhsulların şübhəli ola biləcəyini düşünmək və məsələyə ehtiyatla yanaşmaq lazımdır. Mühüm olaraq qeyd etmək lazımdır ki, tərkibində donuz geni və ya dində qadağan edilmiş digər maddələrin mövcud olmaması təkbaşına bu məhsulların halal olması üçün kifayət etmir. Bununla birlikdə, GMO qidaların insan sağlamlığı üçün zərərli olmaması da labüddür. Bu səbəbdən ötrü, sözügedən sahə üzrə etibarlı mütəxəssislərin rəyi əsas götürülərək məslahət prinsipinə əsasən hökm verilməlidir. Çünki insan həyatının təhlükəyə atılmaması, canın, malın, ağılın və nəslin qorunması İslam dininin əsas məqsədləri arasında yer alır (Kaan, 2020, s. 129; Nasr, 2024, 135-136). Bir sözlə, xüsusilə istehlak baxımından GMO məhsulların zərərləri hələ tam sübuta yetirilmədiyindən və ya bu barədəki fikirlər ziddiyyətli olduğundan, onların istehlakının qəti olaraq haram olduğunu söyləmək mümkün deyil. Çünki bu

qəbildən olan qidaların haram olduğunu söyləmək üçün əlimizdə qəti dəlil mövcud deyildir. Yeri gəlmişkən, burada mühüm olaraq bir məsələni də xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, dövrümüzdə GMO məhsullar, sadəcə sözügedən qidaların istehlakının halal və ya haram olmasından ibarət dini bir məsələ deyil, əksinə, bütün bəşəriyyətin taleyini maraqlandıran bir qida təhlükəsizliyi problemdir. Odur ki GMO məhsulların istehsal və istehlak mərhələsində bütün bunlar nəzərə alınmalı və daha doğru qərarlar verilməlidir (Camalov, 2022).

Nəticə

XX əsrin sonlarında gen mühəndisliyinin sürətlə inkişaf etməsi ilə canlı orqanizmlərin genetik modifikasiyası artıq mümkün olmuş və biotexnoloji üsullarla genetik baxımdan bir-birinə yaxın və ya uzaq olan növlər arasında genlərin köçürülməsi başlanmışdır. Genlərin modifikasiyası əsasən bitkilərin herbisitlərə dayanıqlı olması, məhsuldarlığın artırılması, həmçinin soyuğa, quraqlığa, rütubətə və mənfi iqlim şəraitinə dözümlülüyünü təmin etmək və s. məqsədlər güdür. İlk dəfə 1996-cı ildən etibarən dünya bazarına çıxarılan, əxlaqi və sağlamlıq baxımından bir çox müzakirələrə səbəb olan GDO məhsullar İslam dünyasının da nəzər-diqqətini cəlb etmişdir. Bu məhsulların istehsal və istehlakının dini nöqteyi-nəzərdən halal olub olmadığı məsələsi İslam hüquqşünasları arasında müzakirə obyektinə çevrilmişdir. GMO-lar müasir dövrdə ortaya çıxmış məsələ olduğuna görə İslam dininin əsas mənbələri olan Quran, Sünnə və İcmada sözügedən mövzuya rast gəlmək mümkün deyildir. Buna görə sözügedən problem, İslam hüququnda dinin əsas prinsiplərindən biri olaraq hesab edilən “məsləhət-məfsədət” (fayda-zərər) prinsipi kontekstində dəyərləndirilmişdir. GMO-ların dini hökmü haqqında fərqli yanaşmalar olmaqla birlikdə, İslam hüquqşünaslarının əksəriyyətinin fikrincə, tərkibində donuz kimi dini baxımdan haram olan genlər daşıyan məhsulların həm istehsalı, həm də istehlakı birmənalı olaraq qadağandır. Bunların xaricindəki GMO qidaların istehsalı və istehlakına gəlincə isə, bunlara insan sağlamlığı prizmasından yanaşmaq və ona görə fitva vermək lazımdır. Bir sözlə, insan sağlamlığı üçün zərəri olmadığı sübut edilmiş GMO qidaların istehlakı dini nöqteyi-nəzərdən bir problem təşkil etmir.

Ədəbiyyat

1. Alkış, A. (2018). Genetik cəhətdən dəyişdirilmiş orqanizmlərin İslam hüququ baxımından qiymətləndirilməsi. *Çanaqqala Universiteti Onsekiz Mart Universiteti İlahiyyat Jurnalı*, 13, 31-54.
2. Bayındır, A. (2009). *İslam fiqh baxımından halal qida*. VI. İslam Hüququ Departamentinin Koordinasiya Yığıncağı.
3. Camalov, M. (2022). *Fiqh üsulu*. AVE Print MMC.
4. Günay, M., Özdemir, M. (2016). İslam baxımından geni dəyişdirilmiş məhsullar. *Beynəlxalq Sosial Araşdırmalar Jurnalı*, 9(45), 1004-1022.
5. Haspolat, İ. (2012). *Genetik cəhətdən dəyişdirilmiş orqanizmlər və biotəhlükəsizlik*. Ankara Mələyi.
6. Kaan, E. O. (2020). *Mövcud Fiqh Problemləri*. Rağbet Yayınları.
7. Qida Təhlükəsizliyi Agenti (QTA). *Genetik cəhətdən dəyişdirilmiş orqanizmlər*.
8. Nümayəndə heyəti. (2020). *İzahlı dini terminlər lüğəti*. İşıqlar.
9. Nasr, Ə. M. (2024). Əl-Hükmüş-şəri fi həndəsəti-ğizai virasiyan. *Qututu ulumil-lüğa vəl-ədəb*, 9(9) (Yanvar), 119-138.
10. Sert, İ. (2024). *İslamda Halal Qida və İnsan Sağlamlığı*. Türkiyə Dəyanət Vəqfi Yayınları.

Daxil oldu: 21.09.2024

Baxışa göndərildi: 13.11.2024

Təsdiq edildi: 11.12.2024

Çap olundu: 30.12.2024